بسم الله الرحمن الرحیم

نقش حضرت زینب(س) در نهضت عاشورا از منظر جامعه شناختی مقاومت

فاطمه خدامیان ندوشن[1]

چکیده :

نهضت عاشورا به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین جلوه‌های مقاومت در تاریخ اسلام، پس از شهادت امام حسین(ع) و یارانش در کربلا، نیازمند مدیریتی کارآمد برای حفظ آرمان‌ها و جایگاه اهل‌بیت(ع) در جامعه بود. در این میان، حضرت زینب(س) با ایفای نقشی محوری و راهبردی، توانست ضمن مدیریت بحران‌های روانی و اجتماعی، پیام نهضت را به روشنی به گوش جهانیان برساند. این مقاله با رویکرد جامعه‌شناسی مقاومت، به بررسی ابعاد مختلف مدیریت حضرت زینب(س) در شرایط پس از عاشورا می‌پردازد. خطبه‌های افشاگرانه، حفظ انسجام کاروان اسرا، مقابله با جنگ روانی دشمن، احیای حقیقت عاشورا و تثبیت هویت شیعی از جمله محورهای مورد تحلیل در این پژوهش است. روش تحقیق توصیفی ـ تحلیلی بوده و داده‌ها از منابع تاریخی و دینی معتبر گردآوری شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که حضرت زینب(س) با بهره‌گیری از ابزارهایی چون روشنگری، مقاومت زبانی و ایستادگی روانی، توانست نه تنها از فروپاشی جایگاه اهل‌بیت(ع) جلوگیری کند، بلکه بذر بیداری و مقاومت را در دل تاریخ اسلامی بکارد. این الگوی مدیریتی، امروزه نیز می‌تواند الهام‌بخش جوامع در مواجهه با ظلم و تحریف باشد.

کلیدواژه ها : جامعه شناختی مقاومت، حضرت زینب(س)، نهضت عاشورا

[1] طلبه سطح دو، حوزه علمیه حضرت زینب کبری (س) استان یزد، fatemeh.khodamiyan22@gmail.com

مقدمه :

پس از واقعه عاشورا، اهل بیت(ع) به‌ویژه حضرت زینب(س) با شرایط بحرانی پیچیده‌ای مواجه شدند که شامل بحران‌های روانی، اجتماعی و سیاسی بود. در این فضا، حضرت زینب(س) با استفاده از توانمندی‌های رهبری خود، به‌ویژه با مدیریت بحران‌های روانی و اجتماعی در کوفه و شام، توانست از فروپاشی روحی بازماندگان اهل بیت جلوگیری کند. از سویی، ایشان با خطابه‌ها و برخوردهای جسورانه‌اش در مقابل دستگاه حکومتی یزید، معنای جدیدی از مقاومت را به نمایش گذاشت.

پس از شهادت امام حسین(ع)، یکی از مهم‌ترین چالش‌ها حفظ هویت اهل بیت(ع) در برابر تبلیغات و تحریف‌های حکومت اموی بود و حضرت زینب(س) با استفاده از ابزارهای مختلف فرهنگی، اجتماعی و دینی، تلاش کرد تا هویت اهل بیت را در سطح جامعه بازسازی کند. ایشان نه‌تنها با کلام و رفتار خود، بلکه با تبدیل موقعیت اسارت به ابزاری برای افشای ظلم، توانست حقیقت عاشورا را به مردم منتقل کرده و هویت اهل بیت را در برابر تحریفات سیاسی و اجتماعی حفاظت کند. چگونگی عملکرد حضرت زینب(س) در مواجهه با بحران‌های اجتماعی و سیاسی و همچنین تحلیل روش‌های ایشان در حفظ هویت اهل بیت(ع) است.

نقش حضرت زینب(س) در عاشورا نمونه‌ای بی‌نظیر از مشارکت زنان در نهضت‌های دینی و اجتماعی است. بررسی این نقش، اهمیت حضور زنان در جنبش‌های مقاومت را نشان می‌دهد و الگوی الهام‌بخشی برای زنان امروز فراهم می‌کند.اگر خطبه‌ها و روشنگری‌های حضرت زینب(س) نبود، پیام قیام عاشورا ممکن بود در دل تاریخ دفن شود. بنابراین، بررسی این نقش به فهم عمیق‌تر از هدف قیام و بقای ارزش‌های آن کمک می‌کند. جامعه‌شناسی مقاومت به بررسی چگونگی شکل‌گیری روحیه ایستادگی در برابر ظلم می‌پردازد. حضرت زینب(س) نه‌تنها توانست روحیه مقاومت را در کاروان حفظ کند، بلکه آن را به جامعه اسلامی منتقل کرد.

در زمینه نقش حضرت زینب(س) در نهضت عاشورا ،کتاب و پایان‌نامه و مقالاتی نوشته شده است. ذکر چند نمونه از آن‌ها که مورد مطالعه قرار گرفت بررسی می‌شود:

۱- کتاب «زینب بانوی قهرمان کربلا، اثر عایشه بنت الشاطی» از انتشارات امیر کبیر در سال ۱۴۰۲ به چاپ رسیده است. که در این کتاب به زندگی اجتماعی و سیاسی حضرت زینب کبری(س) می پردازد و نقش ایشان در واقعه کربلا و پیام رسانی پس از ان را تحلیل میکند. وجه تمایز این مقاله در این است که به صورت اختصاصی جامعه‌شناختی مقاومت را تحلیل میکند که می‌تواند بر نظریه‌های مقاومت اجتماعی، پایداری فرهنگی و تأثیر خطابه‌های حضرت زینب(س) در بیداری مردم تمرکز کند.

۲- کتاب «۲۰۰ داستان از فضایل و مصایب و کرامات حضرت زینب(س)» اثر عباس عزیزی از انتشارات بوستان قران که در سال ۱۳۸۸ به چاپ رسیده است. که در این کتاب مجموعه از داستان ها و مصائب و کرامات حضرت زینب(س) است که به تبیین شخصیت و نقش ایشان در تاریخ اسلامی و کمتر به تحلیل علمی و جامعه‌شناختی می‌پردازد. وجه تمایز این مقاله در این است که به صورت اختصاصی به نقش حضرت زینب(س) در نهضت عاشورا از منظر جامعه‌شناختی مقاومت می پردازد ، و یک تحلیل اجتماعی از عملکرد حضرت زینب(س) در عاشورا و پس از آن ارائه می‌دهد.

۳- مقاله «نقش حضرت زینب در مدیریت بحران سیاسی مذهبی دوران اسارت» اثر ولی الله نقی پور و محمد علیزاده و محمد جواد یاوری سر تختی در دانشگاه قم در سال ۱۳۹۵ به چاپ رسیده است. که در این مقاله به بررسی اینکه چگونه حضرت زینب توانستند در دوران پس از واقعه عاشورا در شرایط سخت اسارت و بحران های اجتماعی سیاسی و مذهبی را مدیریت کنند می پردازد. وجه تمایز این مقاله در این است به اینکه چگونه رفتار و سخنان حضرت زینب(س) باعث بیداری اجتماعی و ایجاد جریان مقاومت شد وبه نقش اجتماعی و جامعه‌شناختی حضرت زینب(س) در ایجاد فرهنگ مقاومت می پردازد.

۴- مقاله «تحلیل خطبه حضرت زینب(س) در شام» با تکیه بر نظریه ساختار گرایی، اثر زهرا جلیلی در دانشکده ادبیات فارسی و زبان های خارجی پیام نور تهران در سال ۱۴۰۲ به چاپ رسیده است. که در این مقاله تبیین میکند که چگونه حضرت زینب(س) با درک دقیق ساختار های اجتماعی و سیاسی ،پیام عاشورا را به عنوان نماد مقاومت و عدالت خواهی تثبیت کرد می پردازد. وجه تمایز این مقاله در این است که به نقش جامعه‌شناختی مقاومت می‌پردازد، یعنی بررسی می‌کند که چگونه حضرت زینب(س) از ابزارهای اجتماعی و فرهنگی برای ایجاد و گسترش مقاومت استفاده کرد.

۵- پایان نامه «زندگی نامه حضرت زینب(س) و مبارزات ایشان» اثر ملیحه سلمانی ایزدی در مدرسه علمیه نرجس(س) مشهد در سال ۱۳۹۱ به چاپ رسیده است. که در این پایان نامه به بررسی زندگی نامه حضرت زینب س و نقش ایشان در حوادث کربلا ،خطبه ها و مدیریت بحران پس از عاشورا و تاثیر مبارزات ایشان در حفظ پیام نهضت عاشورا می پردازد. وجه تمایز این مقاله در این است که جامعه‌شناختی مقاومت و تأثیرات بلندمدت نهضت عاشورا در شکل‌گیری فرهنگ اجتماعی مقاومت تحلیل و بررسی می‌کند که چگونه حضرت زینب(س) از ابزارهای فرهنگی و اجتماعی استفاده کرد تا جنبش مقاومت را تقویت کند. به ویژه نقش ایشان در شکل‌گیری هویت اجتماعی مقاومتی در پی قیام عاشورا را تحلیل می‌کند.

۶- پایان نامه «نقش حضرت زینب(س) در اسلام» اثر نرجس رضائی قاسمی در مدرسه علمیه فاطمه الزهرا(س) در خراسان رضوی در سال ۱۳۹۱ به چاپ رسیده است. که در این پایان نامه به بررسی نقش حضرت زینب(س) در اسلام از جمله نقش ایشان در نهضت عاشورا و مدیریت بحران پس از واقعه کربلا و تاثیر خطبه های ایشان

در حفظ و گسترش پیام اسلام می پردازد. وجه تمایز این مقاله در این است که به طور اختصاصی به نقش حضرت زینب(س) در نهضت عاشورا و تأثیر خطبه‌ها و رفتارهای ایشان در ایجاد و تقویت مقاومت اجتماعی تمرکز دارد و به جامعه‌شناسی مقاومت پرداخته و بررسی میکند که حضرت زینب(س) چگونه با سخنان، رفتارها و حضور خود در میدان جنگ و اسارت توانست فرهنگ مقاومت را تقویت کند.

مقاله حاضر، از نگاه قلمرو تحقیق، کتابخانه ای بوده و از نگاه داده پردازی، توصیفی و تحلیلی می‌باشد که مطالب و اطلاعات؛ جمع آوری و دسته بندی شده است. همچنین چینش منطقی در آن رعایت شده و در موارد لازم نیز، تحلیل شده است. مقاله پیش رو قصد دارد به نقش حضرت زینب(س) در نهضت عاشورا از منظر جامعه شناختی مقاومت بپردازد.

مفهوم شناسی

جامعه شناسی مقاومت

در این قسمت معنای لغوی و اصطلاحی واژه جامعه شناسی مقاومت بررسی می شود.

الف) معنای لغوی:

جامعه شناسی: علم بررسی ساختار ها و رفتارهای اجتماعی انسان ها[1]

مقاومت: ایستادگی دربرابر فشارها و سلطه های ناخواسته[2]

ب) معنای اصطلاحی:

جامعه شناسی مقاومت عبارت است از شاخه های از جامعه شناسی که به مطالعه اشکال مختلف مقاومت افراد و گروه ها در برابر ساختارهای سلطه می‌پردازد.[3]

نقش حضرت زینب(س) در تلاش برای حفظ هویت اهل بیت(ع)

حضرت زینب(س) با روشنگری و دفاع از جایگاه اهل‌بیت(ع) ، نقش کلیدی در حفظ هویت دینی و اجتماعی آنان در برابر تحریف‌های قدرت حاکم ایفا کرد.

---

[1] آندره آکون، فرهنگ جامعه شناسی، ص۱۲۳.

[2] آنتونی گیدنز،جامعه شناسی، ص۸۷.

[3] جیمز اسکات، سلطه و هنر مقاومت ،سال ۱۹۹۰.

حضرت زینب(س) با خطبه‌های آتشین در کوفه و شام، و روایتگری واقعه عاشورا، هویت اهل بیت(ع) را به‌عنوان نماد عدالت و شریعت در برابر تحریف های امویان زنده نگه داشت.[۱]ایشان با تبدیل عزاداری به ابزار هویت‌ساز، سنتی پایدار در تمدن شیعی ایجاد کرد که تا امروز ادامه دارد. این اقدامات ،پروژه حذف تاریخی اهل بیت(ع) توسط حکومت یزید را خنثی نمود.[۲]در این بخش در مورد هر یک از این اقدامات، به بررسی تفصیلی میپردازیم.

۱. مبانی هویت ساز اهل بیت در گفتمان اسلامی

مبانی هویت‌ساز اهل بیت(ع) به مجموعه‌ای از اصول اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی اشاره دارد که در گفتمان اسلامی، امامت، عدالت، تقوا و مبارزه با ظلم را به عنوان شاخصه‌های اصلی هویت شیعی تثبیت می‌کند همچنین حضرت زینب(س) با تأکید بر این مبانی در خطبه‌ها و مواجهه‌های سیاسی-اجتماعی خود، هویت اهل بیت را در برابر تحریف‌های امویان زنده نگه داشت.[۳]

حضرت زینب(س) با تبدیل عاشورا از یک تراژدی به یک «گفتمان مقاومت»، هویت شیعی را بر پایه‌های امامت، عدالت و شهادت،بازتعریف کرد و الگویی ماندگار برای مبارزه با ظلم ساخت. در این بخش به تبیین مبانی هویت ساز در گفتمان اسلامی میپردازیم:

الف) امامت به عنوان محور هویت شیعی

حضرت زینب(س) در خطبه‌های خود با اشاره به مقام امامت امام حسین(ع) مثل: «هذا الحسین بن علی... الإمام ابن الإمام»، امامت را به عنوان اساس مشروعیت دینی در برابر حکومت غاصب یزید مطرح کرد.[۴]حضرت زینب(س) در خطبه کوفه با عبارت «هذا الحسین بن علی... الإمام ابن الإمام» به سه نکته کلیدی اشاره می‌کند:

۱. تأکید بر سلسله امامت از پیامبر(ص) تا امام حسین(ع) به عنوان تنها مرجع مشروع دینی

۲. نفی کامل مشروعیت حکومت یزید و نظام اموی

۳. ترسیم خط تمایز بین رهبری الهی و حکومت جابرانه این بیانات سنگ بنای هویت شیعه را تشکیل داد.[۵]

ب) عدالت‌خواهی به عنوان شاخصه رفتاری

---

[۱] سیدرضی الدین علی ابن طاووس، لهوف، انتشارات دارالاسوه، ۱۴۱۷ ق ، ص ۱۲۴_۱۲۷.

[۲] شهید مرتضی مطهری، حماسه حسینی ، مجموعه اثار شهید مطهری، ۱۴۰۰ش، ص ۳۴۱_۳۴۵/ ص ۳۲۴_۳۳۰.

[۳] موفق بن احمد خوارزمی . مقتل الحسین (ع). جلد ۲، قم. انوار الهدی، ۱۴۲۳ق، ص ۴۵.

[۴] سید رضی الدین علی ابن طاووس،لهوف، ص۱۲۴.

[۵] احمد بن ابی‌طاهر ابن ابی طیفور. بلاغات النساء. تحقیق عبدالهادی الشیرازی، قم: منشورات الرضی، بی‌تا، ص ۲۳.

سیاسی هر منطقه، نشانه‌ی نبوغ مدیریتی اوست. در مدیریت امروزی، به چنین روشی «انعطاف راهبردی» گفته می‌شود. حضرت زینب (س) بدون قدرت نظامی، با قدرت بیان و تحلیل شرایط، دستگاه اموی را به چالش کشید.[1]

حضرت زینب (س) پس از حادثه عاشورا با اتخاذ رویکردی نوآورانه، نه‌تنها از فروپاشی روانی و فرهنگی کاروان اهل‌بیت جلوگیری کرد، بلکه موفق شد تهدید اسارت را به فرصت آگاهی‌بخشی و مقاومت اجتماعی تبدیل کند. در تحلیل تطبیقی نقش ایشان می‌توان سه ویژگی برجسته استراتژیک را شناسایی کرد:

نخست، بهره‌گیری از روان‌شناسی اجتماعی و دیپلماسی رسانه‌ای، که ایشان با شناخت دقیق از روحیات جامعه کوفه و شام، افکار عمومی را به‌سوی حقیقت هدایت کرد. خطبه‌های روشنگرانه حضرت در کوفه و شام، با اتکا به زبان عاطفه در کوفه و زبان منطق و استدلال در شام، نمونه‌ای از این توانمندی ارتباطی است که منجر به بیداری وجدان جامعه شد.[2]

دوم، حضرت زینب (س) با نگاهی فرصت‌محور به بحران، تهدید اسارت را به بستری برای افشاگری علیه نظام اموی تبدیل کرد. ایشان اجازه نداد جریان حاکم روایت عاشورا را به سود خود مصادره کند، بلکه در همان بستر تحمیلی، از ابزار خطابه و حضور علنی برای بازنمایی حقیقت بهره برد.[3]

سوم، مهم‌ترین نوآوری ایشان، نهادسازی فرهنگی و خلق یک سنت پایدار بود؛ حضرت زینب (س) با تثبیت سنت عزاداری و روایت‌گری از واقعه کربلا، پایه‌های یک فرهنگ مقاومت را در تاریخ تشیع پی‌ریزی کرد که قرن‌ها بعد نیز به عنوان سرمایه اجتماعی هویت‌بخش عمل کرده است.[4]

این اقدامات نه‌تنها نشان‌دهنده توانمندی بی‌بدیل حضرت زینب(س) در مدیریت بحران است، بلکه گواهی بر تسلط ایشان بر آینده‌نگری فرهنگی و بهره‌گیری از «قدرت نرم» در مقابله با نظام‌های استبدادی است.

---

[1] محمدرضا رضایی دوانی، نقش حضرت زینب در نهضت عاشورا، تهران: مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۹۳، ص۹۸.

[2] حمید پارسانیا،«بازنمایی هویت شیعی در آیینه عاشورا»، فصلنامه علوم اجتماعی ، تهران، ۱۳۸۸، شماره ۴۲، ص ۶۵–۷۲.

[3] فریبا علاسوند،«حضرت زینب محور اتفاقات کربلاست؛ مسئولیت کلمه در جریان‌سازی مأموریت»، خبرگزاری حوزه، ۱۳۹۹.

[4] مرتضی مطهری، حماسه حسینی، ص ۹۲–۹۵.

جدول تطبیقی استراتژی ها:[1]

شام	کوفه	مولفه ها
کنش ارتباطی	روانشناسی اجتماعی	نظریه پایه
مناظرات تحلیلی	خطبه های عاطفی	ابزار اصلی
نخبگان حاکم	توده های مردم	مخاطب هدف
مشروعیت زدایی ازنظام	بازسازی هویت جمعی	دستاورد

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان دریافت که حکومت اموی با بهره‌گیری از ابزارهای رسانه‌ای و تبلیغات سازمان‌یافته، در پی تحریف واقعیت کربلا و تخریب چهره امام حسین(ع) و یارانش بود. اما حضرت زینب (س) با درک عمیق از شرایط اجتماعی و بهره‌گیری هوشمندانه از ابزار خطابه و منطق، توانست با روشنگری در برابر این تحریف‌ها بایستد. ایشان با تأکید بر هویت اهل‌بیت به عنوان وارثان حقیقی پیامبر(ص)، و با افشای چهره واقعی حکومت اموی، افکار عمومی شام را دگرگون کرد و مشروعیت یزید را زیر سؤال برد.

[1] عبدالحمید مهاجر.زینب بانوی قهرمان کربلا. ص۱۶۵-۱۷۰.

نتیجه‌گیری :

نهضت عاشورا به مثابه یکی از شاخص‌ترین نمادهای مقاومت در تاریخ اسلام، پس از شهادت امام حسین(ع) نیازمند مدیریتی آگاهانه و کارآمد برای حفظ پیام و جایگاه اهل‌بیت(ع) در جامعه بود. این مسئولیت خطیر، بر عهده حضرت زینب کبری(س) نهاده شد که با درایتی کم‌نظیر، بحران‌های ناشی از اسارت، تهدید جانی و جنگ روانی امویان را به فرصتی برای بیدارسازی امت اسلامی تبدیل کرد.

تحلیل جامعه‌شناختی عملکرد حضرت زینب(س) نشان می‌دهد که ایشان با به‌کارگیری استراتژی‌های مقاومت فرهنگی، گفتمان‌سازی خطابی، بهره‌گیری از دیپلماسی رسانه‌ای و مدیریت روانی اجتماعی، توانستند نه تنها از فروپاشی هویت اهل‌بیت(ع) جلوگیری کنند، بلکه بنیان‌های هویت شیعی را بر محورهایی چون امامت، عدالت‌خواهی و تقوا تثبیت نمایند. ایشان در کوفه، با فعال‌سازی وجدان عمومی و تحریک احساس گناه مردم، و در شام، با روشنگری عقلانی و افشای تحریفات حکومتی، مشروعیت نظام اموی را به چالش کشیدند و مقاومت را به گفتمانی اجتماعی تبدیل کردند.

اقدامات حضرت زینب(س) در زمینه روایت‌گری، عزاداری هدفمند، حفظ کرامت انسانی در شرایط بحرانی، و بازنمایی حقیقت عاشورا، موجب شد هویت شیعی در قالب یک فرهنگ مقاومت ماندگار تثبیت گردد. بدین‌سان، ایشان نه‌تنها به‌عنوان راوی تاریخ، بلکه به‌مثابه یک کنشگر جامعه‌ساز و آینده‌نگر، سهمی بنیادین در بقای تشیع و شکل‌گیری روحیه ایستادگی در برابر ظلم ایفا کردند.

با توجه به ظرفیت گسترده مفاهیم جامعه‌شناسی مقاومت در سیره حضرت زینب(س)، پیشنهاد می‌شود مطالعات میان‌رشته‌ای میان «جامعه‌شناسی دینی» و «مدیریت بحران فرهنگی» با محوریت شخصیت ایشان گسترش یابد. همچنین، طراحی و تولید محتوای آموزشی و فرهنگی در قالب فیلم، نمایش‌نامه، کتاب‌های روایت‌محور و کارگاه‌های آموزشی ویژه نوجوانان و جوانان، می‌تواند الگویی الهام‌بخش از مدیریت زنانه، آگاهی سیاسی و مقاومت فرهنگی را در جامعه امروز نهادینه کند؛ الگویی که در مواجهه با تحریف، تحقیر و تهاجم فرهنگی، به مثابه نیرویی هویت‌بخش و تمدن‌ساز عمل می‌کند.

فهرست منابع :

کتاب‌ها :

۱. ابن ابی‌طاهر طیفور، احمد بلاغات النساء، تحقیق عبدالهادی الشیرازی. قم: منشورات الرضی، بی‌تا.
۲. ابن اعثم کوفی، احمد، الفتوح. بیروت: دارالأضواء، ۱۴۱۱ق.
۳. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمهٔ فی معرفهٔ الأئمهٔ. جلد ۲. قم: انتشارات اسلامی، بی‌تا.
۴. خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین(ع). جلد ۱ و ۲. قم: انوار الهدی، ۱۴۲۳ق.
۵. سبحانی، جعفر، المرأهٔ العظیمهٔ، زینب الکبری. قم: مؤسسه امام صادق(ع)، ۱۴۲۰ق.
۶. شاطی، عایشه بنت، زینب بانوی قهرمان کربلا. تهران: امیر کبیر، ۱۴۰۲ق.
۷. صدوق، شیخ ،امالی. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ق.
۸. طبری، محمد بن جریر،تاریخ الامم و الملوک. جلد ۵. بیروت: دارالتراث، بی‌تا.
۹. عزیزی، عباس، ۲۰۰ داستان از فضایل و مصایب و کرامات حضرت زینب(س). قم: بوستان قرآن، ۱۳۸۸.
۱۰. قزوینی، سید محمدکاظم، زینب کبری (سلام الله علیها). قم: مؤسسه البلاغ، ۱۴۲۰ق.
۱۱. قمی، شیخ عباس، نفس المهموم. قم: مسجد جمکران، ۱۳۸۷.
۱۲. مفید، شیخ ، الارشاد فی معرفهٔ حجج الله علی العباد. جلد ۲. قم: کنگره شیخ مفید، ۱۳۷۹.
۱۳. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار. جلد ۴۵. تهران: اسلامیه، بی‌تا.
۱۴. مطهری، مرتضی ، حماسه حسینی. تهران: صدرا، ۱۴۰۰.
۱۵. مهاجر، عبدالحمید ، زینب بانوی قهرمان کربلا. قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۸.
۱۶. نعمان مغربی، قاضی ، شرح الأخبار فی فضائل الأئمهٔ الأطهار. جلد ۳. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، بی‌تا.

مقالات :

۱۷. جلیلی، زهرا ، تحلیل خطبه حضرت زینب(س) در شام با تکیه بر نظریه ساختارگرایی. تهران، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی پیام نور، ۱۴۰۲.
۱۸. پارسانیا، حمید ، بازنمایی هویت شیعی در آیینه عاشورا. فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۴۲، تهران، ۱۳۸۸، ص ۶۵–۷۲.
۱۹. علاسوند، فریبا، حضرت زینب محور اتفاقات کربلاست؛ مسئولیت کلمه در جریان‌سازی مأموریت. خبرگزاری حوزه، ۱۳۹۹.

۲۰. نقی‌پور، ولی‌الله؛ علیزاده، محمد؛ یاوری سر تختی، محمدجواد ، نقش حضرت زینب در مدیریت بحران سیاسی مذهبی دوران اسارت. قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۵.

پایان نامه ها :

۲۱. رضائی قاسمی، نرجس، نقش حضرت زینب(س) در اسلام. مشهد،مدرسه علمیه فاطمه الزهرا(س)، خراسان رضوی، ۱۳۹۱.

۲۲. سلمانی ایزدی، ملیحه ،زندگی‌نامه حضرت زینب(س) و مبارزات ایشان. مشهد: مدرسه علمیه نرجس(س)، ۱۳۹۱.

منابع انگلیسی :

۲۳. Erikson, Kai .Everything in Its Path. New York: Simon & Schuster, 1976.

۲۴. Hermann, Charles Some Consequences of Crisis Which Limit the Viability of Organizations. Administrative Science Quarterly, 1963, pp. 61–82.

۲۵. Scott, JameS Domination and the Arts of Resistance. Yale University Press, 1990.